

ODBLOKIRANA TRANZICIJA – POLITIČKE PODELE U SRBIJI NAKON 2000. GODINE¹⁶⁸

Sažetak:

Predmet ovog istraživanja je dinamički aspekt političkih rascepa u Srbiji nakon pada Miloševićevog režima. Tekst integriše teorije političkih (socijalnih) rascepa sa teorijama (dinamike) partijskih sistema i objašnjava zašto je krajem prve decenije 21. veka došlo do prekompozicije unutar političke i partijske scene u Srbiji nakon predsedničkih i parlamentarnih izbora 2008. godine. U tekstu tvrdimo da su se tek nakon 2008. stvorili uslovi za produbljivanje i dalji razvoj izborne demokratije.

Ključne reči: Srbija, tranzicija, demokratizacija, politički rascepi, političke partije

Srbija se nakon demokratskih promena suočila sa veoma dinamičnim i fundamentalnim promenama političke scene. Ovaj razvoj imao je neke uobičajene karakteristike post-komunističkih tranzicija, ali i značajne specifičnosti. U ovom radu pokušavamo da preko teorija partijskih sistema i socijalnih rascepa utvrdimo kakve su se prepreke za konsolidaciju našle na putu razvoja mlade demokratije u Srbiji i da li su te prepreke vremenom porasle, umanjile se ili su možda eliminisane. Fokus rada je na poređenju stanja u dva kratka perioda (2004–2008. i 2008–2010.) i na objašnjenju kako i zbog čega je došlo do promene. Teza ovoga rada je da su se tek krajem prve decenije 21. veka stvorili uslovi za dalje produbljivanje (minimalne) demokratije u Srbiji, što, naravno, ne znači da će do tog procesa i doći.

---

167 Asistent, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
e-mail: dusan.spasojevic@fpn.bg.ac.rs

168 Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Pravnog fakulteta i Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, *Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji nacionalne države – slučaj Srbije*, (evidencioni broj: 47026), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije. Tekst primljen 11. marta 2011. godine.

1. PARTIJSKI SISTEM SRBIJE – FAZE RAZVOJA

Nakon 2000. godine partijska scena Srbije se ubrzano i radikalno menja. Nasuprot dinamici u periodu od 1990–2000. kada se partijska borba između snaga režima i opozicije odvija u nedovoljno kompetitivnom sistemu i u veoma promenljivim uslovima nepogodnim za konsolidovanje partijskih sistema, nakon promena Srbija ulazi u proces veoma sličan procesima formiranja partijskih sistema u istočnoj Evropi nakon pada komunizma. Zapravo, tek tada dolazi do početka institucionalizacije partijskog sistema u Srbiji u demokratskim uslovima. Pod institucionalizacijom partijskih sistema podrazumevamo „da akteri imaju jasna i dugoročna očekivanja kada je reč o ponašanju drugih aktera, a stoga i o osnovnim okvirima i pravilima partijske kompeticije i ponašanja. U institucionalizovanim partijskim sistemima postoji trajnost najvažnijih partija i njihovog ponašanja. Promene, iako nisu potpuno nemoguće, su ograničene“ (Mainworing, 2001:187).

Institucionalizacija se ne dešava tek tako i preko noći, već je u pitanju proces od najmanje nekoliko izbornih ciklusa putem kojih dolazi do kristalizacije partijske scene i tzv. „ukorenjivanja partija u društvo“¹⁶⁹. Ovaj proces se u najvećem broju država odigrao u četvorostepenom modelu sa sledećim karakteristikama:

- Sistem sa hegemonijskom partijom¹⁷⁰ predstavlja nultu fazu razvoja, kada se nasuprot dominantne komunističke partije javljaju mnogobrojne opozicione struje, pokreti i udruženja građana. Srbija je u ovom periodu bila od osnivanja prvih opozicionih stranaka krajem osamdesetih godina sve do 2000. godine.
- Faza polarizovanog partijskog sistema je faza kada se ujedinjena opozicija na izborima sukobljava (i pobeđuje) vladajuću stranku. Za razliku od drugih post-komunističkih društava, ovakav izborni scenario se u Srbiji desio tek 2000. godine nakon vanrednih republičkih parlamentarnih izborima i ovaj period je trajao do 2003. kada su stranke okupljene u DOS-u prvi put izašle samostalno (ili u manjim programski homogenim koalicijama) na izbore.
- Ovu fazu nasleđuju faza fragmentiranog partijskog sistema koja nastaje zbog raspada velikih opozicionih koalicija nakon dolaska na vlast. Prvi

---

169 Takođe, nije izvestan ni ishod procesa, odnosno, nije zagarantovano do koje mere će se institucionalizacija ostvariti

170 Iako faze imaju slične ili identične nazive sa Sartorijevim modelima partijskih sistema, reč je o različitim pojmovima i ne treba ih poistovećivati. Kako su u teoriji već ustanovljeni ovi termini koristimo ih i pored mogućnosti da izazovu metodološku zbrku.

razlog pojave ove faze je činjenica da antikomunizam ili protivljenje starom režimu nisu više bili adekvatna osnova za organizovanje širokih krovnih političkih pokreta, već su se oni raspali po ideološkim i taktičkim razlikama. Drugi razlog je u pojavi novih aktera koji su želeli da se oprobaju u političkoj areni. U Srbiji ovaj period traje od 2002., odnosno 2003. (od *de facto* raspada koalicije DOS) do 2008. i novih predsedničkih i parlamentarnih izbora kada se postavlja scena za poslednju fazu.

- Poslednji stadijum nazivamo fazom pluralističkog partijskog sistema i tada zapravo započinje proces institucionalizacije partijskog sistema. Naravno, nije moguće prognozirati koliko će trajati ova faza, ali se čini izvesnim da se partijska scena neće vraćati „unazad“ u svom razvoju, odnosno da više neće biti radikalnih promena partijske scene kao u periodu od 2000. do 2010 (Spasojević, 2009:153–156).

Moglo bi se reći da je u Srbiji prva faza trajala čitavih desetak godina, a da su druga i treća prošle relativno brzo, odnosno već do 2008/9. godine, te da se brzina druge i treće faze (odnosno kratkoća opozicionog „medenog meseca“) mogu smatrati posledicama prve faze razvoja kada su se među opozicionim akterima razvili nepoverenje i prevelika kompetitivnost (u drugim post-komunističkim zemljama naprosto nije bilo vremena da se pre rušenja starog režima razviju ovakvi animoziteti među disidentima). Naravno, prelazak iz faze u fazu nije moguće striktno vremenski odrediti, a faze su samo analitičkog karaktera.

2. POLARIZOVANI PLURALIZAM 2003-2008.

Na parlamentarnim izborima 2000. godina na vlast je došla heterogena koalicija DOS, dok su u parlament ušli i SRS, SPS i Stranka srpskog jedinstva. Razmirice unutar DOS su počele prilično rano i linija podele je najčešće išla između DS i DSS, a u odnosu na stepen i brzinu promena i odnos prema međunarodnoj zajednici (detaljnije ćemo se vratiti na ovo pitanje u nastavku teksta). Većina manjih stranaka DOS je bila bliža DS, sa izuzetkom Nove Srbije. Podele unutar vladajuće koalicije, kao i prvi talas suočavanja sa ekonomskom tranzicijom išli su na ruku opozicionim strankama pa se na narednim izborima SRS u velikoj meri vratio na političku scenu osvajajući skoro 30% glasova, dok su socijalisti zadržali skor iznad cenzusa. DOS se „razložio“ na koaliciju DSS-NS, DS, G17, grupu građanskih partija (GSS, SDU i SDP) i manjinske partije. Uz podršku socijalista formirana je manjinska vlada DSS-NS- G17.

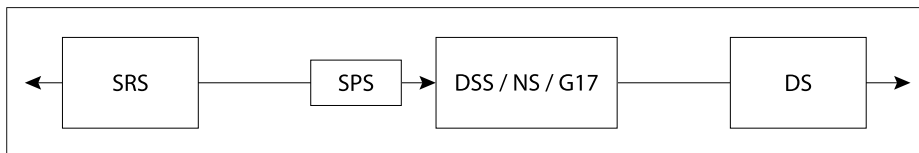
Kako se koalicija DOS relativno brzo raspala, ključni akteri su već nakon izlaska iz prve faze počeli da zauzimaju mesta u partijskoj sceni, a naročito nakon parlamentarnih izbora 2003. Većina teoretičara smatra da je partijski sistem Srbije u drugoj fazi tranzicije bio tzv. *polarizovani pluralizam*. Ovo je jedan od Sartorijevih

(2002, 115) modela¹⁷¹ kompetitivnih partijskih sistema koji se odlikuje sa više od 5 relevantnih stranaka i velikom ideološkom distancom. Pogledajmo da li je partijski sistem Srbije imao i druge karakteristike polarizovanog pluralizma?

Sartori kriterijume ne izlistava po važnosti, već relativno nasumično pa ćemo se i mi držati njegovoga reda. Prvi kriterijum tiče se postojanja „protivsystemske stranke“ – stranke koja, u većoj ili manjoj meri, ne smatra postojeći poredak legitimnim. Međutim, „protivsystemsko nije ni u kojem slučaju revolucionarno“ (*ibid.* 121). U slučaju Srbije je prilično teško naći stranke koje su bile radikalno protivsystemske, mada su ovu karakteristiku imali i SPS i SRS, naročito u prvoj fazi tranzicije (2000–2003.) kada su osporavali legitimitet oktobarskih promena, a samim tim i novog režima.

Druga karakteristika je postojanje bilateralnih opozicija, odnosno partija u opoziciji koje su pojedinačno bliže vladi nego među sobom. Ove opozicije se „međusobno isključuju“ (*ibid.* 122) i u suštini se nikada neće udružiti da smene vladu. Ovaj kriterijum je u potpunosti bio ispunjen, jer su najvažnije partije u opoziciji bile SRS i DS.

Grafikon 1. Bilateralna opozicija u Srbiji 2003–2008.

Treći kriterijum podrazumeva grupisanje stranaka u centru, ali ne u ideološkom smislu, već samo u kontekstu međusobnog pozicioniranja stranaka. Naprosto, sistem dobija „trougona“ formaciju, sa dva snažna opoziciona temena, i jednim u kome se nalaze stranke vladajućeg centra. „Samo postojanje stranaka centra obeshrabruje „centralnost“, odnosno centripetalne sile političkog sistema“ (*ibid.* 123). Stranke centra (i stranke vlade) su bile DSS, NS, G17, a delimično i SPS koja je podržavala manjinsku vladu (dalji razvoj događaja je zapravo pokazao da se SPS nalazila na „putu ka centru“).

171 Unutar obimne literature o partijskim sistemima se kao klasično mesto sve više pozicionira Sartorijeva (Sartori, 2002:107-119) teorija koja polazi od dve osnovne odrednice ovog fenomena – broja relevantnih partija i ideološke distance među njima. U najkraćem, partijski sistem je determinisan brojem relevantnih partija (onih koje imaju potencijal vladanja ili ucenjivački potencijal) i ideološkom udaljenošću ključnih aktera. To dovodi do sedmočlane klasifikacije na jednostranačje, sistem sa hegemonijskom i sa predominantnom strankom, dvopartijske sisteme, sisteme polarizovanog i umerenog pluralizma, i atomizovane sisteme.

Iz ovoga proizilazi i četvrti kriterijum, odnosno dominacija centrifugalnih političkih sila. Ova karakteristika je od izuzetnog značaja jer sugeriše pravac razvoja partijskog sistema i *nestabilnost* polarizovanog pluralizma. „Takve sistema karakteriše trend slabljenja centra, stalni gubitak glasova u korist jednog od polova (ili čak obaju)“ (*ibid.*124).

Obe prethodne karakteristike dovode do petog kriterijuma – polarizacije partijske scene što podrazumeva veliku ideološku razliku relevantnih partija na polovima sistema, odnosno skoro maksimalan dijapazon mišljenja. „To znači da su rascepi verovatno vrlo duboki, nivo konsenzusa nizak, a legitimnost političkog sistema neretko upitna“ (*ibid.*124). Sartori ovakve odnose naziva postojanjem velike *ideološke distance* između aktera.

Šesta karakteristika polarizovanog pluralizma je urođeni *ideološki obrazac*, jer sistem čine stranke koje se ne slažu u načelnim i temeljnim stvarima u vezi sa političkim sistemom. To podrazumeva da se partijska borba prečesto vodi na polju identiteta i simbola, a preretko na polju pragmatičnih tema i interesima o kojima se može pregovarati i cenjkati.

Konačno, sedma i osma karakteristika proizilaze iz ovakve političke kompeticije – neodgovorna opozicija i politika preterane ponude odlikuju sistem u kome se opozicija ne nada skorom dolasku na vlast te može da izlazi da radikalnim i neutemeljenim obećanjima („hleb za tri dinara“) i sa političkim takmičenjem koje ne uvažava (neformalna) pravila sistema. Kod ovog kriterijuma se mora istaći da je jedan politički pol (SRS) usvojio ovakav način u mnogo većoj meri nego drugi (DS, kasnije i LDP) jer je, pretpostavljamo, imao dobru procenu da ima manje šanse da dođe na vlast, dok se grupa stranaka oko DS nadala da bi se to ipak moglo desiti.

Za nas je, ipak, mnogo važnije da se detaljnije pozabavimo ideološkim karakteristikama polarizovanog pluralizma. Kakav tip podela je bio dominantan u Srbiji, zašto su te podele favorizovale centrifugalne sile, kakva je bila pozicija Vlade i kakav ideološki obrazac je uspostavljen? Da li je takav sistem bio dugoročno održiv ili su promene u periodu 2008–2010. bile prilično očekivane?

3. SOCIJALNI I POLITIČKI RASCEPI U SRBIJI 2003–2008.

Kao što smo u uvodu najavili, u analizi polarizacije partijskog spektra u Srbiji koristićemo teoriju socijalnih (političkih) rascepa. Socijalni rascepi predstavljaju linije društvenih podela koje postoje u jednoj političkoj zajednici. Ove podele su po pravilu dugotrajne, vrednosno i organizaciono su strukturirane i nastaju u vezi sa najvažnijim pitanjima tog društva. Na sličan način, sa naglaskom na politički aspekt, Herbert Kitschelt (Kitschelt) definiše politički rascep kao „rascep obeležen strankama koje nude konkurišuće poruke i obraćaju

se grupama birača podeljenim svojim položajem u društvenoj strukturi, svojim ideološkim shvatanjem i svojom spremnošću da se uključe u politički proces“ (Kitschelt, 1992: 11).

3.1. *Tradicionalisti i modernisti*

Osnovni rascep tranzicione Srbije je bila podela na tradicionaliste i moderniste, koja u Markuševoj reinterpetaciji glasi „populistički retradicionalizam i građanski modernizatorski okcidentalizam“ (prema Stojiljković, 2006: 162). Markuš ovaj problem postavlja kao dilemu „povratka sebi“ ili „povratka Evropi“, a čini se da je rascep u saglasju sa „kulturno-vrednosnim rascepom“ koji uvođe Komšić, Slavujević i Pantić¹⁷², a koji „korespondira sa osom tradicionalizam-modernizam-postmodernizam koja obuhvata veliki broj parova suprotstavljenih vrednosnih orijentacija (...) odnosno različite stavove prema promenama i tradiciji, veri i crkvi, rodnoj ravnopravnosti, civilnom društvu i međunarodnoj saradnji“ (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 12).

Ovaj rascep je pod različitim terminima prisutan u skoro svim postkomunističkim društvima. Po Markušu, ova osa je „najvažnija za celu istočnoevropsku regiju (...) jer je reč o duboko ukorenjenoj podjeli“, po Atili Agu reč je o „velikom ratu vrednosti“ između evropejaca i tradicionalista, dok istu raspodelu Mirjana Kasapović označava kao „tipičan srednjoeuropski polarizacijski obrazac tradicionalizam-okcidentalizam“ (Kasapović, 1996: 129–145). Bez obzira na različite nazive svi oni naglašavaju podelu prisutnu u svim društvima sveta, a to je podela na konzervativce i reformiste. Zbog prirode postkomunističkih društava kao tranzicionih društava ova podela postaje značajnija i prisutnija nego u drugim, stabilnijim društvima. U takvoj situaciji, sukob tradicionalista i reformatora postaje svakodnevna praksa.

Na najopštijem nivou, reč je od dilemi o tome kuda ide Srbija, kojoj široj zajednici ili kulturi pripada, kakva joj je priroda, a koje dominantne vrednosti. Ova dilema formulisana je u izboru između Zapada (simbolički i praktično izraženog kroz Evropsku uniju, NATO i druge međunarodne organizacije koje okupljaju liberalne demokratije zapadne hemisfere) i Istoka (koji bi se simbolički mogao predstaviti Rusijom, delimično Kinom, nesvrstanim ili nekim drugim zemljama). Značajno je primetiti da opcija koja se protivi „zapadnoj“ nije bila eksplicitno formulisana, niti je imala nekakav institucionalni okvir koji bi bio alternativan evropskim integracijama. U tom smislu reč je i o delimično

---

172 Ova tri autora u Srbiji vide socio-ekonomski, istorijsko-etnički, kulturno-vrednosni i ideološko-politički rascep.

asimetričnom rascepu, ili rascepu koji ima jedan pozitivan pol, i drugi koji je više zasnovan na opoziciji prvom nego na nekom alternativnom sadržaju¹⁷³. Politička operacionalizacija najopštijeg nivoa ovog rascepa uslovljena je prisustvom i uticajem međunarodne zajednice u svakodnevnom političkom životu Srbije kroz već pomenuta pitanja evropskih i evro-atlantskih integracija, budućeg statusa Kosova i Metohije, saradnje sa tzv. Haškim tribunalom. Takođe, evro-atlantske integracije su dominantan proces u savremenom svetu (ili bar Evropi) i značajno određuju politički život u regionu.

Ono što ovaj rascep čini dominantnim i drugačijim od podela na reformiste i konzervativce u drugim, stabilnim društvima, jeste to što je proces tranzicije (u Srbiji) institucionalizovan kroz proces pridruživanja Evropskoj uniji i kroz članstvo u drugim međunarodnim organizacijama, povlačeći sa sobom ispunjavanje određenih kriterijuma i uslova¹⁷⁴, što znači da su dileme između reformi i tradicije svakodnevne, ali i vrlo konkretne. One se nalaze u svakodnevnom poslovanju skoro svih nivoa vlasti u Srbiji, i očituju se na više nego očigledan i pragmatičan način. Naravno, izbor između Istoka i Zapada ne tiče se samo pripadanja međunarodnim savezima i međunarodne politike, već se, naprotiv, njegovo težište nalazi se u izboru vrednosti u odnosu na koje će se organizovati društvo u Srbiji – sistemu po ugledu na liberalne demokratije Zapada ili po ugledu na neke alternativne, Istočne, opcije.

Ovaj rascep se, pored vrednosnog i ideološkog odgovora na pitanje kojoj zajednici Srbija pripada, zapravo tiče (1) reformi koje će biti sprovedene, ali i (2) brzine i metoda kojom će se one izvesti. Različita mišljenja tiču se, pre svega, političkih i ekonomskih reformi, ali se uticaj lako može videti i u zdravstvenoj, obrazovnoj ili kulturnoj politici. Takođe, u svakoj od ovih oblasti možemo uočiti veliki broj spornih tačaka i pitanja.

3.2. Ekonomski rascep – dobitnici i gubitnici tranzicije

Lipset je smatrao da je rad-kapital najvažniji od četiri klasična rascepa (Lipset, 1959, 1967), a tom shvatanju su se pridružili i mnogobrojni drugi politikolozi koji su istraživali socijalne rascepe (Inglhart, Vajtfild, Kolosov i Zubov, itd). U tranzicionim, postkomunističkim društvima ovaj rascep se nalazi u

---

173 Ovo ne znači da je tzv. „istočna“ opcija manje legitimna ili manje značajna, već samo da nema toliko institucionalizovanu formu.

174 Ovde se misli i na Partnerstvo za mir, Svetsku Banku, MMF, Savet Evrope, OEBS i druge organizacije koje svojim članicama postavljaju institucionalne i političke standarde koje zemlje u tranziciji tek treba da ispune, za razliku od „starih“ članova koji su ih već ispunili.

jednoj paradoksalnoj situaciji: društvo izlazi iz socijalizma (u kome su ekonomske nejednakosti bile male, a privreda kontrolisana iz političkog centra), i ulazi u tranziciju ka kapitalizmu, u „uređenje“ u kome se država rapidno povlači iz ekonomskih sfera, ostavljajući građane da aktivno i samostalno učestvuju u tržišnoj utakmici. Sa aspekta socijalnih rascepa, to bi izgledalo ovako: pošto je društvo bilo egalitarno¹⁷⁵ a svojina društvena, socijalni rascep na liniji rad-kapital nije mogao da postoji, tj. nije imao osnovu na kojoj bi se formirao. Onda je, zahvaljujući političkoj promeni, svojina privatizovana u kratkom roku¹⁷⁶, i stvoreni su osnovi za formiranje rascepa, ali se taj proces, naravno, ne odigrava podjednako brzo. U tom smislu je simptomatično odsustvo modernih socijaldemokratskih, ali i liberalnih partija, koje bi u najboljoj meri reprezentovale i artikulisale ove društvene razlike. Mogli bi da kažemo da je odsustvo klasičnog socijalnog rascepa na osi rad-kapital *strukturno uslovljeno*.

Razlozi za *marginalizaciju* jednog od osnovnih političkih polja savremenih demokratija, tj. odnosa ekonomske slobode i jednakosti, može se tražiti i u političkim okolnostima u Srbiji. Dominantno pitanje u prvim godinama pluralizma bilo je ono o raspadu Jugoslavije, formulisano kroz etničke animozitete balkanskih naroda, da bi se „blokirana tranzicija“ završila borbom protiv Miloševićevog režima i opozicijom između demokrata i anti-demokrata. Naravno da su ekonomske teme bile uticajan faktor ovih procesa (naročito u drugoj polovini devedesetih godina), ali one nisu bile otvorene u (re)distributivnom ključu koji bi odgovarao konceptijskom konfliktu rada i kapitala, delimično i zato što sukob rad-kapital zahteva koliko-toliko uređeno društvo i stabilnu ekonomsku situaciju da bi se ove razlike oblikovale.

Istraživanja javnog mnjenja su već u prvim godinama nakon promena pokazivala da su građanima sve važnije ekonomske teme, pa je i kampanja za parlamentarne izbore tokom 2007. i početkom 2008. pokazala da su partije u većoj meri počele da odgovaraju na te potrebe. Međutim, to i dalje ne znači da u Srbiji postoje socijaldemokratske i liberalne partije (kao uobičajena politička artikulacija ovog socijalnog rascepa), niti da je lako među postojećim partijama odrediti koja objektivno pripada kom polu, niti kako ih glasači subjektivno percipiraju. Stojiljković (2007: 134) navodi da je sve veći broj onih građana koji su u stanju

---

175 Naravno, ne misli se da u socijalizmu nije postojala nejednakost, već da je najveći deo stanovništva živeo u približno sličnim životnim uslovima.

176 Srbija je u ovom smislu izuzetak u odnosu na druge istočnoevropske zemlje, jer se zbog vladavine Slobodana Miloševića i „blokiranje tranzicije“, a kasnije i snažnih otpora sindikata i grupa najugroženijih građana, privatizacija „rastegla“ na čitavih dvadesetak godina, pa nije ni završena u trenutku kada se piše ovaj rad.

da se samopozicioniraju na skali levica-centar-desnica, i da je 2006. taj broj bio veći od tri petine, nasuprot nešto manje od polovine građana iz 2003. Razloge za ovo autor nalazi u stabilizaciji političkog tla, što predstavlja jedan od osnovnih preduslova za povećanje značaja ekonomskih tema u političkom životu.

No, bez obzira na mali stepen samoidentifikacije, već je moguće uočiti potencijalne konture verzije rasepa rad-kapital, gde bi na jednoj strani bili bolje stojeći građani, sa zahtevima za daljom liberalizacijom tržišta, manjim porezima i manjom državnom administracijom. Drugi pol činili bi oni koji se na društvenoj skali nalaze na donjoj polovini, sa zahtevima za znatnom redistribucijom bogatstva, socijalnim davanjima i većom ulogom države, naročito u prelaznom (tranzicionom) periodu.

Značajan dodatak razumevanju odnosa ekonomije i politike daje nam analiza ekonomske tranzicije kao dominantnog procesa u ovoj oblasti. U tom smislu, oseća se potreba za još jednom intervencijom koju crpimo iz istraživanja i ideja tri domaća autora, Slavujevića, Pantića i Komšića (2003: 13). Reč je *socio-ekonomskom rasepu*, koji se zasniva na samoprojkciji građana da li pripadaju dobitnicima ili gubitnicima tranzicije. Međutim, sama podela ne bi bila zanimljiva da se zadržava na percepciji o individualnom ishodu tranzicije. Na osnovu ove percepcije gradi se čitav sklop stavova, koji već imaju dovoljno vrednosne i ideološke sadržine da bi se ova linija društvene podele mogla označiti socijalnim rasepom. Dobitnici tranzicije kao takvi podržavaju ekonomske promene, koje se baziraju na brznoj privatizaciji koja uključuje i velike državne sistema (elektroprivredu ili naftnu industriju), liberalizaciji i uvođenju tržišnih mehanizama. To ne znači da kod njih nisu raširene levičarske ideje o društvenoj solidarnost, već da se one interpretiraju u duhu socijaldemokratskih ili nekih još liberalnijih shvatanja. Sa druge strane nalazili bi se gubitnici tranzicije, samim tim i zastupnici snažne (tradicionalne, imajući u vidu značenje u našem kontekstu) državne uloge i ekonomskog protekcionizma, zagovornici spore i ograničene privatizacije i kontrolisanog razvoja kapitalizma, a čije interese artikulišu populističke, često desničarske političke organizacije. Ovakva ideologija bi se mogla nazvati i *ekonomskim patriotizmom*. Ovde je važno podsetiti da Kičelt (Kitschelt, 1994: 30–31) predviđa baš ovakvu liniju podele u postkomunističkim društvima, dakle, podelu koja na jednoj strani okuplja politički i ekonomski liberalnije snage, nasuprot autoritarnim i protekcionističkim, što je suprotno od zapadnoevropskih iskustava gde su na istom polu politički liberali i oni koji zagovaraju ekonomsku redistribuciju (većina savremenih socijaldemokratskih partija spada u ovu kategoriju).

Jasno je da oba rasepa, i rad-kapital i gubitnici-dobitnici tranzicije, imaju i interesnu i ideološku komponentu, i da se u tranzicionim društvima radi o svojevrsnoj isprepletenosti. U prvim godinama tranzicije dominantna je linija

gubitnici-dobitnici tranzicije, kao i njen ideološko-vrednosni aspekt, jer se u tom periodu donose ključne odluke o tome kuda bi društvo trebalo da ide u ekonomskom smislu. Kako se tranzicija ka odabranom modelu (sa ideološkog aspekta) kapitalizma sve više razvija i uzima maha, raste udeo rascepa rad-kapital i njegove interesne komponente, koja svoju dominaciju može da ostvari tek u konsolidovanom političkom, ali i ekonomskom poretku.

3.3. Odnos prema „starom režimu“

Rascep na liniji stari režim – novi režim je u ovom periodu u opadanju ali i dalje je značajan za politički život Srbije. Ovo pitanje vrednosno i politički je operacionalizovano na nekoliko nivoa: 1) odnos prema raspadu Jugoslavije i ulozi srpskog rukovodstva, sa posebnim akcentom na tzv. „suočavanje“ sa ratnim zločinima, 2) odnos prema odgovornosti za ugrožavanje ljudskih i političkih prava građana Srbije tokom devedesetih godina, i 3) odnos prema odgovornosti predstavnika bivšeg režima za ekonomske posledice njihove vlasti. Poseban značaj ovoj podeli daje činjenica da su neki aspekti odnosa prema starom režimu institucionalizovani na međunarodnom nivou, poput tzv. Haškog tribunala, što onemogućava da konflikti u vezi sa ovim pitanjima lako „nestanu“ sa političke scene. Takođe, mnoga nerešena pitanja u vezi sa raspadom Jugoslavije (tužbe pred Međunarodnim sudom pravde, povratak izbeglica i pitanje njihove imovine, povraćaj imovine opljačkane za vreme rata), pitanja koja su svoju eskalaciju doživela za vreme vladavine Slobodana Miloševića (budući status Kosova, samostalnost Crne Gore, poreklo bogatstva novih bogataša), te zabrinutost dela javnosti u Srbiji i međunarodne zajednice zbog mogućnosti da Srpska radikalna stranka i Socijalistička partija Srbije ponovu dođu na vlast – ovu podelu održavali su u životu.

Politička manifestacija rascepa već je pomenuta; međutim, u periodu nakon petooktobarskih promena, došlo je do značajne prekompozicije partijske scene Srbije, a u najvećoj meri je promenjena pozicija Demokratske stranke Srbije¹⁷⁷, koja se strankama i pristicama „starog režima“ približila po nekoliko osnova: primanjem u članstvo, a mnogo više u biračko telo, bivših sledbenika SPS-a u periodu nakon 2000. godine, formiranjem manjinske vlade uz podršku SPS-a, čiji je predsednik još uvek formalno bio Slobodan Milošević, a značajan, mada kratkotrajan, pokazatelj može biti i izbor Tomislava Nikolića (SRS) na mesto Predsednika

---

177 DSS nije jedina stranka tzv. demokratskog bloka koja je saradivala sa SPS-om, ali je kod DSS saradnja dobila institucionalizovani i dugotrajniji oblik kroz podršku manjinskoj vladi. Ovde ne bi trebalo zaboraviti ni G17 koji je takođe činio tu vladu, ali čiji su se lideri jasnije distancirali od SPS-a, naročito nakon pada te vlade i raspisivanja parlamentarnih izbora (2006–2007).

Narodne skupštine. Naravno, ne bi trebalo zaboraviti i određen broj koalicija na nivou lokalnih parlamenata, od kojih najznačajniji primer predstavlja Novi Sad, gde je DSS optirala za saradnju sa SRS, iako je „demokratski blok“ imao većinu poslanika. Ovo je u određenoj meri zamaglilo demarkacionu liniju po kojoj je zasnovan rasep, ali ne u potpunosti. Ukoliko u odnosu na DSS ova podela nije imala jasnu interpretaciju, u odnosima na liniji SRS-DS (dva najznačajnija politička pola) odnos prema starom režimu je i dalje igrao snažnu ulogu.

Druga promena (koja indirektno potvrđuje da je ovaj rasep i dalje značajan) u odnosu na neposredni period nakon promena 2000. godine jeste to što je Srpska radikalna stranka preuzela (bar simbolički) ulogu naslednice i branioca režima Slobodana Miloševića. Uzrok ove promene možemo tražiti u (1) snazi i značaju SRS, koji je mnogo veći nego SPS-a, pa je političkim protivnicima bitnije da optužuju radikale za greške iz prošlosti nego da meta napada budu socijalisti, (2) činjenici da se SPS pokazao mnogo kooperativnijim prema strankama „demokratskog bloka“, (3) te da je lider SPS-a iz devedesetih preminuo, a da je Vojislav Šešelj (kao jedan od političkih simbola 90-tih godina) i dalje, makar kroz prenose suđenja iz Haga, prisutan na političkoj sceni Srbije.

3.4. Unutrašnja logika, hijerarhija i međusobni odnos socijalnih rascepa i njihove posledice na funkcionisanje demokratije

Pokušajmo da sumiramo: najznačajniji socijalni rasep u Srbiji (u periodu 2000–2008.) je na liniji tradicionalizam-okcidentalizam, a značajni rascepi označeni su u podeli u odnosu na prethodni režim i socio-ekonomskom podelom na gubitnike i dobitnike tranzicije (uz napomenu da će ovaj rasep vremenom verovatno dobiti svoju klasičnu rad-kapital formu). Rascepi na liniji centar-periferija ili centralizam-decentralizam postoje, ali su ili dovedeni do krajnjih granica konflikta, kao što je situacija na Kosovu, ili su „prigušeni“ i ne pokazuju svoj puni potencijal, poput vojvođanske ili sandžačke situacije. Kako ove podele utiču na politički život Srbije?

Pod hijerarhijom rascepa podrazumevano različit značaj koji socijalni rascepi imaju u konkretnom društvu, kao i nadređenost (dominantnost) jednih socijalnih rascepa u odnosu na druge. Kao što je i očigledno, smatramo da ima dovoljno razloga da vrednosni rasep na tradicionaliste i okcidentaliste stavimo na najviše mesto u hijerarhiji socijalnih rascepa u Srbiji. Zatim bi na sekundarnoj poziciji stavili podelu u odnosu na režim Slobodana Miloševića, kao rasep koji polako gubi na značaju i jasnoći, ali koji još uvek ima snažan uticaj u skoro svim fundamentalnim situacijama političkog života u Srbiji, pri čemu mislimo na formiranje vlade ili izbor predsednika Srbije, dok bi socio-ekonomski rasep bio kontekstualizovan kao rasep čiji značaj vremenom raste.

Ovakva hijerarhija nije neočekivana. Kako to navodi Antonić „u nepostojanim demokratijama osnovni politički sukob tiče se društvene pripadnosti i samorazumevanja (*social belonging and identity*). Otuda se tamo vodi „politika znamenja“ (*politics of symbols*) čije temeljno pitanje nije više ili manje već ili-ili (...) Tako se znamenjska politika uspostavlja po obrascu mi-i-oni“ (Antonić: 2007: 53).

Postavlja se pitanje o uzroku i posledicama, odnosno o tome koliko je dominacija rascepa tradicionalizam-okcidentalizam „prirodna“, a u kojoj meri je rascep indukovano radom političkih aktera. Odgovor na ovo pitanje nema uticaj na značaj i dominantnost rascepa, već na razumevanje njegovog utemeljenja i na predikciju njegovog budućeg značaja. Sa teorijskog aspekta već smo istakli da su rascepi u postkomunističkim društvima u većoj meri indukovani i oblikovani od strane političkih elita, nego što je to slučaj u razvijenim demokratijama. Takođe, politika identiteta i simbola pokazala se kao najuverljiviji izborni argument, pa se reprodukcija vrednosnih podela može razumeti kao najpragmatičnija strategija političkih partija, što bi značilo da su politički akteri zaslužni za dominaciju ovog rascepa i reafirmisanje njegovog značaja, kad god neke druge podele uzmu maha. Naravno, to ne znači da društvena i vrednosna struktura srpskog društva ne „sugeriše“ dominaciju ovog rascepa, već da je radom političkih aktera ovaj socijalni rascep „prezastupljen“.

U prethodnom delu smo već ukazali na isprepletenost dva najvažnija rascepa u Srbiji, podelu na tradicionaliste i okcidentaliste, i podelu u odnosu na *ancient regime*. Socijalni rascepi nalaze se u jednom od tri moguća odnosa: ukršteni su, preklapaju se ili se osnažuju. Ukršteni rascepi podrazumeva da rascepi dele pripadnike iste socio-demografske grupe na različite načine u odnosu na različite vrednosne i organizacione kriterijume; preklapanje rascepa podrazumeva da se nekim rascepima preklapa jedan od tri elementa, ali da se među njima ne stvara međuzavisnost; osnaživanje rascepa, kada pored preklapanja socio-demografske osnove rascepa dolazi i do prepletanja organizacionih i vrednosnih aspekata, tj. do svojevrstnog sinergijskog efekta koji povezuje više rascepa i osnažuje podelu među građanima.

Kao što je pažljivim čitanjem dela o rascepima u Srbiji već bilo uočljivo, zaključak je da je međusobni odnos socijalnih rascepa dominantno osnažujući, sa nešto preklapanja, i veoma malo ukrštanja. Ovakav odnos postaje očigledan ukoliko pokušamo da ukažemo na podela između partija ili njihovih glasača o nekim najvažnijim pitanjima koji su u vezi sa određenim socijalnim rascepima – u odnosu na svako pitanje raspored stranaka je bio skoro identičan: jedno krilo predstavljali su radikali i socijalisti, prelazno-centralnu poziciju po pravilu drže DSS i Nova Srbija, zatim dolazi G17, pa DS, da bi na drugom kraju svrstali LDP¹⁷⁸.

---

178 Namerno ne koristimo odrednice desno ili levo, jer je podela univerzalna i teško je spojiti sa klasičnim ideološkim pravcima; takođe, radi pojednostavljenja, pominjemo samo

Ovakav međusobni odnos rascepa ima značajne posledice na politički život – od toga da su koalicione mogućnosti nekim partijama veoma sužene, do toga da se umrežavanjem tema dobija jedna kontraproduktivna (sa aspekta kapaciteta za rešavanje konflikata) struktura koja često stvari postavlja u formu „ili si sa nama ili protiv nas“ u odnosu na sva pitanja, opterećujući opštijim temama i podelama i vrlo konkretna pitanja, poput onih kojima se bave lokalne samouprave ili neki drugi specijalizovani organi vlasti.

Osim toga, podele su zasnovane i na ideološkim osnovama koje svoju refleksiju imaju u formiranju društvenih ciljeva, ali i načina na koje stižemo do njih. U svakom društvu na svetu postoje sukobi modernista i reformista; međutim, kada se društva nalaze u tranzicijama (bilo koje vrste) ovi sukobi zauzimaju centralno mesto jer odgovaraju na svakodnevne dileme. U ovom smislu Srbija je predstavljala jedan od retkih izuzetaka u postkomunističkim društvima, u kojima u većoj meri postojao bazični društveni konsenzus o neophodnim promenama. Srbija je slična većini postkomunističkih društava po svojim socijalnim rascepima: oni su nestrukturirani, ali i pored toga u velikoj meri utiču na politička zbivanja. Takođe, najvažniji rascepi tiču se identiteta i ideologije zajednice, dok su interesni (ekonomski) rascepi tek u nastajanju.

Ono što je od posebnog značaja za ovaj rad je da su socijalni rascepi u Srbiji imali izuzetno nepovoljnu konfiguraciju za proces konsolidacije demokratije zbog činjenice da su dominantni socijalni rascepi *identitetno* zasnovani na liniji modernizam-tradicionalizam i stari režim-transformacijski režim, te da se takva društvena podela *ojačava preostalim socijalnim rascepima* koji utvrđuju postojeću raspodelu i na drugačijim osnovama (centar-periferija, postmaterijalizam-materijalizam, dobitnici- gubitnici tranzicije, građansko-etničko). Rezultat ovakvih rascepa su politički blokovi među kojima je pregovaranje skoro nemoguće, a logika političke kompeticije je *zero sum game*. Ova kompeticija se tiče i osnovnih pravila igre, odnosno prihvatanja demokratije kao najboljeg poretka. Tako je, na primer, za svega 15% simpatizera SRS demokratija „najbolji poređak“, a samim tim i „jedina igra u gradu“ (Stojiljković, 2007b: 26). U najkraćem, sve dok je konstelacija rascepa bila kao u ovom periodu, bilo je teško govoriti o konsolidovanom poretku u odnosu ne neke zahtevnije kriterijume¹⁷⁹.

---

nacionalne partije koje su samostalno ušle u parlament ili imaju samostalne poslaničke grupe.

179 Smatramo da se minimalna (izborna) demokratija konsolidovala već sa demokratskim promenama, što se pokazalo smenom vlasti na prvim narednim izborima koji su ocenjeni kao fer i demokratski (2003).

4. GODINE RASPLETA – KA MODELU UMERENOG PLURALIZMA I (MOGUĆEM) DALJEM RAZVOJU DEMOKRATIJE

Polarizacija partijske scene u Srbiji je tokom 2008. godine doživela vrhunac. Dve najjače stranke su se nalazile u opoziciji na suprotnim polovima, dok se u centru nalazila Vlada kojoj se podrška polako topila. Društvo je bilo podeљeno veoma intenzivnim rascjepima identiteta koji su u politiku unosili mnogo emocija i ęestine, a velike teme dominirale su politikom. Da li se ovakva situacija mogla dugoročno održati?

Pre svega, Srbija je u ovakvu situaciju došla jer se društvo suočavalo sa veoma ozbiljnim problemima o kojima su politički akteri (i građani koji su ih podręavali) imali skoro dijametralno suprotne stavove. Činjenica da je država prolazila kroz tranziciju nije ni malo olakšavala rešavanje ovih problema. Sa druge strane, nekoliko mehanizama je radilo u korist rezrešavanja situacije koja je ličila na Gordijev čvor.

Privremeno zaustavljanje evropskih integracija dovelo je do pada vlade Vojislava Koštunice i raspisivanja novih parlamentarnih izbora (januar 2007.) nakon kojih je formirana vlada DS-DSS/NS-G17, sa Koštunicom kao premijerom. Centar partijskog spektra (koalicija DSS-NS) je kapitalizovao svoju pregovaračku snagu i mogućnost da pregovara sa „obe opozicije“. Međutim, konceptijske nesuglasice koje su još od 2000. stajale između DS i DSS su skoro blokirale rad nove vlade, a pitanje odnosa prema evropskim integracijama je delilo društvo na dve polovine.

Tabela 1. Odnos prema pitanju Evrope i izborna orijentacija (u %)

	pretežno antievropejci	mešoviti odgovori	pretežno proevropejci	ukupno
LDP	1	3	96	100
DS i partneri	6	13	81	100
DSS-NS	30	40	30	100
SPS-PUPS-JS	60	16	24	100
SRS	59	30	11	100

Izvor: Mihailović (2008:13)

U takvim uslovima održani su i predsednički izbori (januar 2008.) na kojima je Boris Tadić (DS) tesno pobedio Tomislava Nikolića (SRS). Ovi izbori su predstavljali prvi korak ka reformulaciji partijske scene Srbije. Naime, Tadića je podręao jedan deo vladajuće koalicije (G17, manjinske stranke, SDP),

dok se koalicija DSS/NS držala neodlučno, što se tumačilo i kao neformalna podrška Nikoliću. Međutim, kako su u drugi krug ušla dva kandidata opozicije, centrifugalne politike su uzele još više maha, pa je najveći pritisak pao na stranke centra (vlade) da se opredele. Ono što je 2007. nakon izbora bila velika prednost (koalicioni potencijal DSS-NS), već krajem iste godine postalo je slaba tačka. Tadićeva pobjeda dala je vetar u leđa bloku oko DS, a izlazak G17 iz vlade stvorio uslove za nove izbore.

Izbori su održani u napetoj atmosferi jer su 2008. kosovski Albanci proglasili nezavisnost što je nedvosmisleno dominiralo izbornom kampanjom i još više osnažilo identitetske elemente kampanje jer je veliki broj zemalja EU priznao nezavisnost Kosova što je dodatno zakomplikovalo položaj zagovornika evropskih integracija u Srbiji. Smatralo se da će takve okolnosti ići na ruku SRS i koaliciji DSS/NS.

Izbori su imali dve osnovne tačke. Prva je bila izbor između evropskih integracija i borbe za Kosovo i Metohiju (iako su svi akteri javno zastupali stanoviše da se bore za oba cilja), dok je druga bila fokusiranija na ekonomske teme (koalicija Za evropsku Srbiju je dobro procenila da se izbori ne mogu dobiti samo „kosovskim“ temama, što se već pokazalo ispravnim na predsedničkim izborima). Nakon izbora na kojima je pobjedu odnela koalicija Za evropsku Srbiju formirana je relativno neobična vladajuća koalicija (Za evropsku Srbiju i koalicija SPS-JS-PUPS) koja je reflektovala ideju da su evropske integracije ipak „prioritetnije“, te da se takvom koalicijom formira vlada naglašene socijalne politike. Posledice ovih izbora su mnogo sveobuhvatnije i dalekosežnije.

Naime, kako su građani izabrali „proevropsku“ politiku u dva izborna ciklusa u veoma nepogodnim uslovima za takav izbor postalo je jasno da je to smer kretanja Srbije u narednim godinama. Imajući to u vidu, a i uvidevši da je koalicioni potencijal SRS skoro minimalan i da se na vlast ne može doći sa takvom platformom, Tomislav Nikolić nastavlja sa već započetom politikom „evropeizacije“/„sanaderizacije“ partije što dovodi do sukoba sa Šešeljom i stvaranja Srpske napredne stranke koja se izjasnila kao pro-evropska stranka. Novonastala stranka preuzima mnogo veći deo glasača koji time pokazuju podršku „novoj“ politici (i privlači do tada politički neaktivne, dakle, nove birače), dok SRS-u staje mnogo manji i kadrovski i birački kolač¹⁸⁰.

---

180 Kako se od raspada SRS nisu održali parlamentarni izbori nije zahvalno govoriti od odnosu snaga među naslednicama, ali istraživanja javnog mnjenja i niz lokalnih izbora (uključujući i izbore na Voždovcu) ukazuju da SNS može da računa na oko 30% birača, dok će SRS biti oko izbornog cenzusa. Ipak, reč je o tendencijama iz kojih vidimo opšti odnos snaga, a ne o egzaktnim podacima.

Ovakav preokret ima dalekosežne posledice. Pre svega, u formalnom smislu proširen je konsenzus oko pristupanja Evropskoj uniji i oko toga da pristupanje ne može biti ugroženo zbog politike protivljenja nezavisnosti Kosova. Da je ovakva odluka doneta ukazuje i rasplet oko srpske deklaracije o Kosovu u Ujedinjenim nacijama, kada je Srbija popustila pod pritiscima i zajedno sa EU predložila mnogo mekšu deklaraciju. Reakcija većine stranka pokazuje da je i oko toga postojao konsenzus, a da one stranke koje se sa njim nisu složile ne mogu to da nametnu kao primarnu temu političke agende. Posredno, to pokazuje da ni građanima to nije najvažnija tema, odnosno da imaju svest o ograničenim mogućnostima kada je borba za teritorijalni integritet u pitanju.

U kontekstu partijskog sistema, ove promene usmeravaju Srbiju ka modelu umerenog pluralizma. Broj relevantnih stranaka ostaje sličan, ali su karakteristike sistema znatno drugačije. Pre svega, nema bicefalne opozicije, jačaju centripetalne sile, smanjuje se ideološka distanca i žestina političkih sukoba. Naravno, ove promene se ne mogu desiti preko noći ali je sistem usmeren u tom pravcu. Kada je reč o socijalnim rascepima, i tu dolazi do određenih promena. Pre svega, dolazi do promene hijerarhije pa se umanjuje značaj podele na moderniste i tradicionaliste na način na koji je ta podela bila operacionalizovana do 2008. godina (u najvećoj meri fokusirana na pitanja evropskih integracija), a veći značaj dobijaju socio-ekonomske teme (delimično i zbog ekonomske krize). Podela u odnosu na stari režim skoro da postaje marginalizovana političkim pomirenjem DS i SPS (ovakav pravac političkog razvoja SPS je bio očekivan već nakon podržavanja manjinske koalicije DSS/NS-G17) i raskidanjem veza Naprednjaka sa osnivačem SRS, Vojislavom Šešeljem. Naravno, podele (rascepi) u društvu i dalje opstaju, ali su zahvaljujući promenama partijskih politika one drugačije artikulisane. Sigurno je da ni glasači ni lideri SRS (danas SNS) nisu preko noći postali šampioni evropskih integracija i modernističkih nazora, ali je načinjena značajna promena u javnom zagovaranju političkih ciljeva.

Tabela 2. Karakteristike partijskog sistema Srbije

	2003–2007/2008.	2008–2010.
antisistemska stranka	delimično	nema
bicefalna opozicija	da	ne / u mnogo manjoj meri
pozicioniranje u centru	da	da (ideološko)
dominantni smer takmičenja	centrifugalni	centripetalni
ideološka distanca	da	ne kod ključnih aktera
ideološki obrazac	da	delimično
neodgovorna opozicija	da	delimično
politika preterane ponude	delimično	delimično

Da li se može vratiti polarizovani pluralizam iz perioda 2003–2008? Naš odgovor je negativan. Iako su identitetski rascepi delimično indukovani od strane političke elite, oni moraju biti zasnovani na nekom realno postojećem i aktuelnom/aktivnom konfliktu. Uobičajeni izvori koji su hranili ovakve podele su kosovsko pitanje, status državne zajednice i saradnja sa Haškim tribunalom. Crna Gora je već odavno samostalna država, a stiče se utisak je da se oko dva preostala pitanja stvorilo pasivno razumevanje, ako ne i ideološki konsenzus. Stoga je u realno zamislivom scenariju, teško očekivati da se vrati napetost karakteristična za izborne cikluse 2007–2008. Naravno, napetosti se mogu pojaviti iz drugih izvora, pre svega ekonomskog polja, ali snaga identitetskog rascepa je, čini se, nepovratno umanjena makar u kontekstu osnaživanja između gubitnika tranzicije i zagovornika nedemokratskih rešenja, što je, po nama, predstavljalo najvažniju prepreku daljem razvoju demokratije u Srbiji. Političke podele koje će karakterisati Srbiju u narednim godinama teško da mogu imati slično polarizatorsko dejstvo, što će zasigurno omogućiti efikasnije funkcionisanje demokratskog sistema, pre svega zahvaljujući širem konsenzusu oko najvažnijih političkih pitanja i oko demokratskih procedura i ponašanja (za dubinski, vrednosni konsenzus će biti potrebno još mnogo vremena). Stoga proces političke tranzicije smatramo bespovratno odblokiranim, ali daleko od završenog (ili od stadijuma kada će konačni rezultat – demokratizacija Srbije – biti izvestan). Naravno, ne mislimo da će politički život Srbije nakon 2010. godine biti dosadan i bez potresa i trzavica, već da je mala verovatnoća da se ponove napetosti i podeljenosti karakteristične za period polarizovanog pluralizma.

LITERATURA

- Agh, Attila (1994), The Hungarian Party System and Party Theory in the Transition of Central Europe, u *Journal of Theoretical Politics* 6 (2), Sage publications, London
- Antonić, Slobodan (2007), Rascepi i stranke u Srbiji, u *Ideologija i političke stranke u Srbiji*, (ur) Zoran Lutovac, Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka, Beograd
- Bielasiak, Jack (1997) Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe, u *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 30, No 1, The Regents of the University of California
- Kasapović, Mirjana (1996), *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
- Kitschelt, Herbert (1992), The Formation of Party Systems in East Central Europe, *Politics and Society*, 20(1), str. 7-50.
- Kitschelt, Herbert (1994), Party Systems in East Central Europe: Consolidation or Fluidity, Paper presented at annual meeting of the American Political Science Association, September 1- 4, New York.
- Komšić Jovan, Pantić Dragomir, Slavujević Zoran, (2003), Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji, Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, Beograd
- Mainwaring, Scott (2001), Party Systems in the Third Way, u Diamond, Larry and Plattner, F. Marc (eds.), *The Global Divergence of Democracies*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London
- Mihailović, Srećko (2008), Stare i nove linije ideološko-vrednosnog rasepa, u *Oko izbora* 17, Mihaloić Srećko (priređivač), CeSID, Beograd
- Sartori, Giovanni (2002), *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb
- Spasojević, Dušan (2009), Dinamika i faze razvoja istočnoevropskih partijskih sistema nakon 1989, u *Konsolidacija demokratije – 20 godina nakon pada berlinskog zida*, Ilija Vujačić, Čedomir Čupić, Bojan Vranić (ur.), Fakultet političkih nauka, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd
- Stojiljković, Zoran (2007), Socijaldemokratija i političke stranke u Srbiji, u *Ideologija i političke stranke u Srbije*, Zoran Lutovac (ur.), Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka, Beograd
- Stojiljković, Zoran (2007b), Građani Srbije i demokratija – između nezadovoljstva i nepoverenja i uslovne i oročene podrške, Zoran Lutovac (ur.), Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka, Beograd
- Stojiljković, Zoran (2006), *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd
- Olson M. David, (1998), Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central Europe, u *Political Studies* XLVI, Blackwell Publisher, Oxford

Dušan Spasojević

DEBLOKED TRANSITION

Summary:

This paper is addressing the dynamic aspect of political cleavages in Serbia after the fall of Milosevic regime. Our approach integrates political cleavages theories with theories on party system dynamics and explains the fundamental change in Serbian party and political scene that happened after presidential and parliamentary elections in 2008. Our argument is that these elections finally created the conditions for deepening and further development of electoral democracy in Serbia.

Key words: Serbia, transition, democratisation, political cleavage, political parties;